

Shahid Bahonar
University of Kerman

Structural Typology of Historical Mosques in Geographical and Social Contexts (Case Study: Kerman City, Iran)

Mahboobeh Eslamizadeh¹ , Sadegh Karimi² , Sakineh Tajaddini³ , Mahdieh Ziaadini Dashtkhaki⁴

¹- Instructor, Faculty of Art and Architecture Saba, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. Email: eslamizadeh.m@uk.ac.ir

²- Associate Professor of Climatology, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. Email: karimi.s.climatologist@uk.ac.ir

³- Instructor, Faculty of Art and Architecture Saba, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. Email: s_tajaddini@uk.ac.ir

⁴- Instructor Faculty of Art and Architecture Sab, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. Email: mahdiehziaadini@uk.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 17 Mar 2025

Revised: 29 July 2025

Accepted: 21 Sep 2025

Published online: 23 Sep 2025

Keywords:

*Kerman City,
Historical Mosques,
Climatic Factors,
Typology,
Social Factors*

ABSTRACT

Introduction: This study aimed to investigate the structural typology of historical mosques in Kerman, Iran, with an emphasis on the interaction between climatic and socio-cultural factors in shaping their spatial organization. Considering the pivotal role of mosques in the physical and social structure of Iranian-Islamic cities, analyzing their architectural forms can serve as a key to understanding the contextual foundations of vernacular architecture. Accordingly, this study adopted a contextual and interpretive approach to classify the spatial patterns of Kerman's historical mosques and to explain their correlation with climatic conditions and cultural-neighborhood components.

Data and Method: The research method was descriptive-analytical, based on a qualitative research approach. Data collection was conducted through a combination of documentary studies, map analysis, aerial photographs from 1956, and field observations. The statistical population included all historical mosques located within the Qajar-period walled boundary of Kerman, constructed up to the end of the Qajar era.

Results: The findings indicated that the dominant typology among neighborhood mosques in Kerman is the columned hypostyle hall type, lacking both a central courtyard and a domed sanctuary, a simple, functional, and community-oriented form. This spatial pattern appears to stem more from local social structures, endowment and charitable traditions, and the indigenous economy, rather than direct adaptation to the hot and arid climate of the region. In contrast, urban mosques such as the Jameh Mosque of Mozaffari and Malek Mosque exhibit four-iwan layouts and domed chambers, reflecting formal architectural traditions. To compare the influence of climatic and geographical factors with socio-cultural determinants, mosques located in adjacent climatic zones were also briefly examined.

Conclusion: The results demonstrated that socio-cultural factors played a more decisive role than climatic factors in shaping the spatial forms of Kerman's mosques. The city's architecture, particularly at the neighborhood scale, represents a prominent example of vernacular and community-based architecture within the historic urban fabrics of Iran.

Cite this article: Eslamizadeh, Mahboobeh., Karimi, Sadegh., Tajaddini, Sakineh., Ziaadini Dashtkhaki, Mahdieh. (2025). Structural Typology of Historical Mosques in Geographical and Social Contexts (Case Study: Kerman City, Iran). *Urban Social Geography*, 12 (2), 241-259. <http://doi.org/10.22103/juscg.2025.2168>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JUSG.2025.2168>

¹- **Corresponding Author:** Eslamizadeh.M. Department of Restoration and Revival of Monuments, Faculty of Art and Architecture Saba, Shahid Bahonar University, Kerman, Kerman, Iran. ✉ Eslamizadeh.m@uk.ac.ir ☎ (+98) 9916939848

English Extended Abstract

Introduction

This study examined the typology of historical mosques in Kerman and investigated the influence of climatic, cultural, and social factors on the formation of their spatial structures. The main objective was to identify the architectural types of Kerman's historical mosques with a focus on the reciprocal interaction between climatic and socio-cultural factors in shaping their spatial organization. The research seeks to answer the central question: How have climatic and socio-cultural factors influenced the typology of historical mosques in Kerman, and what is the dominant architectural pattern among them? The main hypothesis posited that, in the historical mosques of Kerman, particularly neighborhood-scale examples, the spatial organization reflects indigenous socio-cultural factors more strongly than climatic conditions. Accordingly, the columned hypostyle hall without a courtyard emerges as the predominant typology.

Data and Method

The study employed a descriptive-analytical methodology combined with an interpretive-historical approach, aiming to explore the architectural structure, meaning, and form of mosques within their specific temporal and spatial contexts. The statistical population included all historical mosques located within the historic fabric of Kerman (the Qajar-era walled precinct), constructed up to the end of the Qajar period. Due to the limited number of samples, a census sampling method was adopted. Data were collected using a mixed approach, combining library-based and field methods. Sources included historical documents, travelogues, specialized architectural texts, academic articles, historical maps, field surveys, architectural documentation of spaces, sketches, and analysis of 1956 aerial photographs. In the data analysis phase, the fundamental spatial elements of the mosques, hypostyle halls (shabestan), iwans, domed chambers, and courtyards were identified, and dominant patterns in spatial organization were classified. Subsequently, considering Kerman's climatic context and urban socio-cultural traditions, a typological categorization of the mosques was developed. In the final stage, the identified types were compared with climatically similar cases in Yazd, Isfahan, Fars, and Khorasan, to analyze the similarities and differences and to determine the relative influence of climatic versus cultural factors.

Results

The findings indicated that the historical mosques of Kerman can be categorized into three functional scales: Urban Jameh (Congregational) Mosques, Bazaar Mosques, and Neighborhood Mosques. Each category exhibits distinct physical and spatial patterns. Based on structural form, Kerman's mosques can be grouped into three principal types: (1) Four-Iwan mosques with a domed chamber (e.g., *Malek Mosque*), (2) Single-Iwan mosques with hypostyle halls (e.g., *Bazaar-e Shah Mosque*), and (3) Hypostyle mosques without a courtyard (e.g., *Malek Dinar*, *Pakoteng*, and *Haj Aqa Ali Mosques*). The analysis of spatial elements revealed that the columned hypostyle hall appears in nearly all mosques and plays a dominant role in spatial organization. Therefore, the prevailing typology among Kerman's neighborhood mosques is the hypostyle hall without a central courtyard. Unlike the four-iwan courtyard typology common in central Iran, this type lacks a central open space or a pronounced iwan, emphasizing instead a closed, simple, and introspective prayer space.

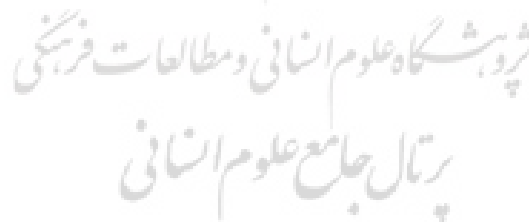
A comparative analysis with mosque typologies in Yazd, Isfahan, Fars, and Khorasan, regions with similar climatic conditions, demonstrated that, despite comparable environmental settings, local socio-cultural factors in Kerman played the decisive role in shaping mosque architecture. The

English Extended Abstract

neighborhood social structure, endowment systems, local patrons, and functional community needs guided mosque design toward a simple, utilitarian, and vernacular architectural expression. The historical mosques of Kerman, particularly at the neighborhood level, thus represent authentic examples of people-oriented architecture, less influenced by formal governmental models and more by everyday life patterns and the socio-economic realities of their communities.

Conclusion

Although the architectural typology of Kerman's mosques cannot be analyzed solely based on formal or climatic criteria, their spatial form emerges from the interaction of cultural, social, economic, and historical factors. The hypostyle hall, often found without a courtyard, is a common feature in neighborhood mosques, reflecting popular culture and the micro-scale local economies. The final analysis suggested that while climate acts as a condition, culture serves as the determining factor. The architecture of these mosques is hence a cultural adaptation, not merely a climatic response, rooted in local economy, neighborhood order, and religious customs. This study emphasized that the conservation and restoration of Kerman's historical mosques should not focus solely on their physical or ornamental values, but must be grounded in a profound understanding of their functional, cultural, and social significance. As key elements of traditional urban social structures, neighborhood mosques have historically served roles beyond mere religious worship, and their revitalization within contemporary urban regeneration projects should prioritize the reactivation of their social functions.

گونه‌شناسی ساختاری مساجد تاریخی در بسترهای جغرافیایی و اجتماعی (مطالعه موردی: شهر کرمان)

محبوبه اسلامی‌زاده^۱✉، صادق کریمی^۲، سکینه تاج‌الدینی^۳، مهدیه ضیاء‌الدینی دشتخاکی^۴

۱- مربی، گروه مرمت، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: eslamizadeh.m@uk.ac.ir

۲- دانشیار اقلیم‌شناسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: karimi.s.climatologist@uk.ac.ir

۳- مربی، گروه مرمت، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: s_tajaddini@uk.ac.ir

۴- مربی، گروه هنر اسلامی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: mahdieziaadini@uk.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۵/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۱ کلیدواژه‌ها: مساجد تاریخی، شهر کرمان، عوامل اقلیمی، گونه‌شناسی، عوامل اجتماعی	مقدمه: هدف این پژوهش، گونه‌شناسی ساختاری مساجد تاریخی شهر کرمان با تأکید بر تعامل میان عوامل اقلیمی و فرهنگی - اجتماعی در شکل‌گیری سازمان فضایی آن‌هاست. با توجه به جایگاه مساجد در ساختار کالبدی و اجتماعی شهرهای ایرانی-اسلامی، تحلیل فرم این بناها می‌تواند راهی برای شناخت بسترهای شکل‌دهنده معماری بومی باشد. در این راستا، پژوهش حاضر تلاش دارد تا با رویکردی زمینه‌گرا و تفسیرمحور، الگوهای فضایی مساجد تاریخی کرمان را طبقه‌بندی کرده و نسبت آن‌ها را با شرایط اقلیمی و مؤلفه‌های فرهنگی - محله‌ای تبیین کند. داده و روش: روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی و با راهبرد کیفی انجام شده است. گردآوری داده‌ها به صورت ترکیبی از مطالعات اسنادی، تحلیل نقشه‌ها و تصاویر هوایی سال ۱۳۳۵، و بررسی‌های میدانی صورت گرفته است. جامعه آماری شامل کلیه مساجد تاریخی واقع در محدوده حصار قاجاری شهر کرمان است که تا پایان دوره قاجار بنا شده‌اند. یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد که الگوی غالب در میان مساجد محله‌ای کرمان، شبستان ستون‌دار فاقد میانسرا و گنبدخانه است؛ فرمی ساده، عملکردی و مردمی که بیش از آنکه از اقلیم گرم و خشک منطقه تأثیر پذیرفته باشد، از ساختار اجتماعی محله‌ها، شیوه‌های نذر و وقف، و اقتصاد بومی نشأت گرفته است. در مقابل، مساجد شهری مانند مسجد جامع مظفری و مسجد ملک، دارای ساختار چهارایوانی و گنبدخانه‌اند که با معماری رسمی تطبیق دارند. جهت بررسی اثرات اقلیمی و جغرافیایی و مقایسه با اثرات فرهنگی - اجتماعی، مساجد حوزه اقلیمی همجوار را نیز در مطالعه‌ای اجمالی از نظر گذرانیدیم. نتیجه‌گیری: نشان می‌دهد که عوامل فرهنگی - اجتماعی، در شکل‌گیری فرم فضایی مساجد کرمان بر عوامل اقلیمی تقدم داشته‌اند و معماری این شهر، به‌ویژه در مقیاس محله‌ای، نمونه‌ای شاخص از معماری بومی و مردمی در بافت‌های تاریخی ایران است.

استناد: اسلامی‌زاده، محبوبه؛ کریمی، صادق؛ تاج‌الدینی، سکینه؛ ضیاء‌الدینی دشتخاکی، مهدیه. (۱۴۰۴). گونه‌شناسی ساختاری مساجد تاریخی در بسترهای جغرافیایی و اجتماعی (مطالعه موردی: شهر کرمان)، *جغرافیای اجتماعی شهری*، ۱۲ (۲)، ۲۵۹-۲۴۱. DOI: <http://doi.org/10.22103/jusg.2025.2168>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jusg.2025.2168>

^۱ - نویسنده مسئول: محبوبه اسلامی‌زاده، عضو هیأت علمی گروه مرمت دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: eslamizadeh.m@uk.ac.ir
تلفن: ۰۹۹۱۶۹۳۹۸۴۸

مقدمه

در جامعه مسلمانان، مساجد، مکان‌هایی با مفاهیم گویا می‌باشند. همزمان عبادتگاه و محل تجمع و همواره مهم‌ترین بنای جامعه اسلامی بوده و منبع مهمی برای شکل‌گیری اجتماعات اسلامی بوده و هستند. وظایف اصلی یک مسجد این است که محل عبادت خصوصی و عمومی و مرکز آموزش دینی باشد (Okayasu Ş. E. 2016). مسجد به‌عنوان مکانی مقدس که جوامع انسانی در طی قرن‌های متمادی در سرزمین‌های دارای فرهنگ‌ها و اقلیم‌ها و تاریخ‌هایی نابرابر تجربه کرده‌اند، مانند هر واحد معماری-شهری دیگر در طول تاریخ تحول پذیرفته و از ساده‌ترین به پُر شاخه و برگ‌ترین شکل رسیده است و در همه حال و در هر شکل از سوی مسلمانان مکان جمعی شناخته شده و به تناسب حال و روز مردمان، نقطه عطف اجتماعی نیز قرار گرفته است (فلامکی، ۱۳۸۵: ۶۱). عوامل مختلفی بر فرم، کارکرد و معنای معماری مسجد در جوامع چند قومیتی امروزی تأثیر گذاشته است که منجر به شکل‌گیری الگوی سازماندهی و چیدمان فضایی مساجد به‌ویژه نمازخانه (شبستان) شده است (Farrag, 2017).

گونه‌شناسی یکی از مفیدترین روش‌ها برای کاوش و تبیین ویژگی‌های محیط ساخته شده است. در معماری، گونه‌شناسی از زمینه‌های مهم مطالعاتی می‌باشد و احتمالاً به اندازه مفاهیم فضا و فرم برای حوزه معماری ضروری باشد (Ali & Mustafa, 2023). در واقع گونه‌شناسی در معماری روشی برای دسته‌بندی بناها براساس وجوه مشترک آن‌ها است. در ابتدایی‌ترین لایه‌های معنای گونه‌شناسی، تلاش بر شناخت، دسته‌بندی و طبقه‌بندی موضوعات مورد مطالعه است که بر حسب ویژگی‌های مشترک معمولاً معطوف به ویژگی‌های شکلی اثر، انجام می‌شود (طاهری سرمد، هنرور، ۱۴۰۳: ۱۷۵).

شهر کرمان به‌عنوان یکی از شهرهای تاریخی و مهم جنوب شرق ایران، گنجینه‌ای از معماری مساجد در مقیاس‌های مختلف را در خود جای داده است. این مساجد که در دوره‌های مختلف تاریخی ساخته شده‌اند، برخلاف انتظار، تنها تابع الگوهای اقلیمی رایج در مناطق کویری و خشک نیستند. در بسیاری از موارد، نوع سازمان فضایی، شکل شبستان‌ها، یا حتی نبود گنبد و ایوان، بیش از آنکه متأثر از اقلیم باشد، ناشی از الگوهای بومی و سنت‌های اجتماعی محله‌های شهری است (ذاکری و سعید، ۱۴۰۳: ۷۸). این نکته، ضرورت تحلیل گونه‌شناسانه‌ای را مطرح می‌سازد که بتواند تأثیر متقابل اقلیم و فرهنگ را بر معماری مساجد تاریخی کرمان نشان دهد. از سوی دیگر، بررسی تطبیقی گونه‌های معماری مساجد در کرمان با نمونه‌های هم‌اقلیم آن در مناطق مرکزی و شرقی ایران، می‌تواند به تبیین سهم هر یک از عوامل اقلیمی و فرهنگی در شکل‌گیری ساختار فضایی کمک کند. پژوهش‌هایی که پیش‌تر در اصفهان (بالالی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۹)، یزد (نظری رنانی، ۱۳۹۳)، فارس (متدین، ۱۳۸۶) و خراسان (دانشمند، ۱۳۹۴) انجام شده‌اند، الگوهای غالب مساجد را با تأکید بر فرم شبستان، گنبدخانه، ایوان و میانسرا معرفی کرده‌اند؛ اما اغلب فاقد تحلیل ترکیبی از عوامل فرهنگی و اقلیمی بوده‌اند.

با توجه به آنچه گفته شد، پرسش اصلی این پژوهش آن است که چگونه عوامل اقلیمی و فرهنگی-اجتماعی در گونه‌شناسی مساجد تاریخی شهر کرمان تأثیرگذار بوده و الگوی غالب این مساجد چیست؟ در پاسخ به این سؤال، فرضیه اصلی پژوهش چنین تعریف می‌شود: در مساجد تاریخی کرمان، به‌ویژه نمونه‌های محله‌ای، ساختار فضایی بیش از آنکه تابع شرایط اقلیمی باشد، بازتاب‌دهنده عوامل فرهنگی-اجتماعی بومی است، به‌گونه‌ای که شبستان ستون‌دار بدون میانسرا به‌عنوان گونه غالب ظهور یافته است. این فرضیه بر پایه مطالعات پیشین فلامکی (۱۳۹۱: ۲۲۵) که بر تقدم عوامل اجتماعی بر اقلیم در شکل‌گیری فضاهای عبادتی در ایران تأکید دارد، بنا شده است. همچنین، یافته‌های ذاکری و سعید (۱۴۰۳: ۷۲) و حیاتی و نیک‌خواهان (۱۴۰۲: ۹۴) نیز نقش سنت‌های محلی و باورهای فرهنگی را در تعیین ساختار مساجد تأیید می‌کنند. هدف این پژوهش، علاوه بر طبقه‌بندی گونه‌شناسانه مساجد تاریخی کرمان، دستیابی به تحلیلی مقایسه‌ای است که بتواند

نقش و وزن عوامل مؤثر را در شکل‌گیری ساخت فضایی این مساجد روشن سازد. چنین پژوهشی نه تنها در مستندسازی میراث معماری مؤثر است، بلکه می‌تواند الگویی بومی برای طراحی مساجد معاصر در اقلیم‌های مشابه نیز فراهم آورد.

پیشینه نظری

گونه‌شناسی^۱ از روش‌های شناخته شده در تحقیقات علمی است که با استفاده از ویژگی‌های موضوعی، به طبقه‌بندی آن‌ها پرداخته می‌شود (گلیجانی‌مقدم، ۱۳۸۴: ۱۱۴). مهم است که به منشاء زبانی واژه «تیپولوژی» توجه کنیم، که از یونانی (Typos + Logia) نشأت گرفته است و به طور لفظی به معنای علم انواع است. تیپولوژی از «نوع» گرفته شده است، که فرهنگ لغت بین‌المللی انگلیسی کمبریج آن را به‌عنوان «گروه خاصی از افراد یا اشیاء که ویژگی‌ها و خصوصیات مشابهی دارند و یک تقسیم‌بندی کوچک‌تر از یک مجموعه وسیع‌تر را شکل می‌دهند» تعریف می‌کند (Procter, 1995). در این زمینه، منظور از «نوع» دسته‌بندی بر اساس ویژگی‌ها یا صفات است، یک نظام گروه‌بندی که عموماً «انواع» نامیده می‌شود و اجزای آن با پیشنهاد ویژگی‌های مشخص تعریف می‌گردند (McHenry, 1992).

علاوه بر این، در پژوهشی از وویتویچ و فاوست تفاوت گونه‌شناسی با طبقه‌بندی این‌گونه توضیح داده شده است که گونه‌شناسی شامل تحلیل ویژگی‌های خاص اشیاء مورد بررسی است، درحالی‌که طبقه‌بندی روشی مرتبط با مسئله سازماندهی تلقی می‌شود. به‌علاوه، گونه‌شناسی نموداری است که در آن می‌توان ویژگی‌های مشترک مجموعه‌ای از ساختمان‌ها را شناسایی کرد؛ در اینجا، دغدغه اصلی، درک درست معیارهای شباهت است (Wojtowicz & Fawcett, 1986).

این روش در علوم انسانی کاربرد فراوان دارد. به تعبیر جامعه‌شناسان، اصولاً انسان موجودی گونه‌شناس است. یعنی بر حسب ذات‌ه طبیعی از بی‌شکلی و فراوانی‌های بی‌هویت، راه به طبقه‌بندی، تعیین هویت و در نهایت تنظیم، می‌گشاید پس گونه‌ها ابزار تحلیل‌اند (ساروخانی، ۱۳۷۸: ۲۵۰). گونه‌شناسی در واقع ابزار توصیف و تحلیل و برقرارکردن ارتباط بین داده‌های مختلف و ابزار برنامه‌ریزی و طراحی در مقیاس خرد و کلان است. با دسته‌بندی آثار و شناخت نقاط ضعف و قوت، غالب‌ترین الگو پدیدار می‌شود. غالب بودن یک الگو نشانه سازگاری آن با شرایط طبیعی و فرهنگ بومی است و می‌تواند ارائه‌دهنده الگوهای مناسب مکان باشد (معماریان و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۸).

در معماری این واژه به معنای مطالعه و طبقه‌بندی انواع ساختمان‌ها، فضاها و عناصر معماری بر اساس ویژگی‌های مشترک و الگوهای مشابه است (Alam et al, 2022: 207). این فرآیند به معماران، تاریخ‌نگاران معماری و محققان کمک می‌کند تا الگوهای تکراری در طراحی و ساختار را شناسایی کنند و رابطه‌های تاریخی، فرهنگی و عملکردی را در طراحی‌ها بهتر درک کنند (Ashraf Ganjouei, 2023: 102).

در گونه‌شناسی معماری، ساختمان‌ها را نه فقط از نظر ظاهر، بلکه از نظر منطق شکل‌گیری، کارکرد و تحول تاریخی بررسی می‌کنند (Jayhani & Saberi, 2023: 67-68). در واقع، گونه‌شناسی معماری کمک می‌کند تا بفهمیم چرا یک طرح خاص در یک دوره زمانی یا منطقه جغرافیایی به وجود آمده و چه عواملی در شکل‌گیری آن تأثیر گذاشته‌اند. این فرآیند نه تنها به مطالعه ساختمان‌های گذشته کمک می‌کند، بلکه برای طراحی‌های معاصر نیز الهام‌بخش است (Jahic, 2022: 117). سابقه حضور این مبحث در آثار معماران به نوشته‌های ویتروویوس^۲ (ده کتاب معماری) برمی‌گردد. براساس این روش در تاریخ معماری، بناها برحسب عملکرد طبقه‌بندی می‌شوند و هر دسته به‌عنوان موضوعی جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این روش در قالب ارزیابی شکلی با هدفی که جهت آن مشخص است می‌توان به تحلیل پرداخت.

^۱ Typology

^۲ Marcus Vitruvius Pollio

در نظر گرفتن این روش به عنوان هدف اصلی در واقع محدود کردن گستره شناخت است (گلیجانی مقدم، ۱۳۸۴: ۱۱۵). صاحب نظران و محققان معماری بسته به گرایش فکری و ایدئولوژیک خود نگاه های متفاوتی به گونه شناسی آثار معماری داشته اند. گروهی بناها را براساس میزان و چگونگی تأثیرپذیری از اقلیم و جغرافیا دسته بندی کرده اند (الگی)^۱، عده ای بر مبنای دیدگاه های فرمی به بررسی آثار پرداخته و اساس گونه شناسی خود را تغییرات فرمی بناها قرار داده اند (دوران)^۲. کرایر^۳ استدمن^۴، برخی به فرمها اکتفا نکرده و اصالت را به فضای معمارانه داده اند (زوی)^۵ و تاریخ گرایان در حوزه معماری نظریه تاریخی- تکاملی را مطرح کرده و براساس آن بناها را روی یک خط زمانی مشخص مرتب کرده، به تحلیل آثار پرداخته اند (سیدنی)^۶. معناگرایان بناها را بر مبنای معانی و مفاهیم مستتر در فضا خوانش می کنند (بورکهارت)^۷ و گروهی نیز در بررسی و دسته بندی آثار توجه خود را مصروف به علل فرهنگی- اجتماعی می کنند (راپاپورت)^۸، (معماریان، ۱۳۸۹). گونه شناسی مساجد یعنی طبقه بندی مساجد بر اساس الگوهای معماری، ساختاری، فضایی و فرهنگی، چون در طول تاریخ و در مناطق مختلف اسلامی، مسجدها با فرمها و ساختارهای متفاوتی ساخته شدند (Ahmadi, 2022: 34). گونه شناسی مساجد ایرانی کمک می کند تا تفاوت های معماری مساجد در دوره ها، مناطق و سبک های مختلف را بشناسیم. هر نوع مسجد ایرانی ویژگی های خاص خود را دارد که بازتاب دهنده شرایط فرهنگی، جغرافیایی و دینی آن زمان و مکان است (Khadem Zadeh & Salavati, 2022, 107).

گونه شناسی در این پژوهش بر پایه عناصر فضایی بنیادین مساجد مانند شبستان، ایوان، گنبدخانه و میانسرا استوار است و تلاش می شود نخست نحوه آرایش و ترکیب این عناصر در مساجد تاریخی کرمان بررسی و طبقه بندی شود. دوم، بر مبنای نظریه های جامعه شناسی فضا، به ویژه دیدگاه راپاپورت (۱۹۶۹) فضاهای معماری در جوامع سنتی، به ویژه مساجد، نه تنها پاسخی به شرایط اقلیمی، بلکه بازتاب نظام باورها، شیوه های زیست، سنت های محلی و روابط اجتماعی هستند. در این راستا، معماری مساجد محله ای واجد خصوصیات است که از دل فرهنگ جمعی زاده شده اند و بیانگر نیازهای عملکردی و اعتقادی ساکنان بومی اند (حجت و ملکی، ۱۳۹۱: ۸۰). سوم، اقلیم و جغرافیای طبیعی نیز در شکل دهی به فرم کالبدی و تکنیک های ساخت مؤثرند. بنا بر یافته های طاهباز و جلیلیان در مناطق گرم و خشک ایران (نظیر کرمان)، عناصر فضایی مانند حیاط مرکزی، شبستان های نیمه مدفون، استفاده از مصالح حرارت پذیر، و حداقل بازشوها، پاسخی به چالش های زیست محیطی هستند (طاهباز، جلیلیان، ۱۳۹۰: ۷۴). فلامکی نیز در آثار خود به این موضوع تأکید دارد که در معماری سنتی ایران، هم زیستی با اقلیم نه تنها ضرورت فنی بلکه زمینه ای برای تکوین معنا و هویت فضایی بوده است (فلامکی، ۱۳۹۱: ۲۲۵).

الگوی مفهومی این پژوهش بر اساس تعامل سه گانه عناصر فضایی مسجد، شرایط اقلیمی منطقه، و متغیرهای فرهنگی- اجتماعی محله ای طراحی شده است. این مدل، گونه شناسی مساجد را نه فقط به عنوان یک طبقه بندی صوری، بلکه به مثابه بازتابی از شبکه پیچیده ای از نیروهای تاریخی، فرهنگی و محیطی در نظر می گیرد. در این الگو، عناصر فضایی بنیادین (شبستان، ایوان، گنبدخانه، میانسرا) به عنوان متغیرهای وابسته در نظر گرفته شده اند که نحوه چینش و حضور آنها در هر بنا، تابعی از متغیرهای مستقل نظیر موارد ذیل می باشد:

^۱- Olgyay (1963)

^۲- Durand

^۳- Krier (1984)

^۴- Steadman (1989)

^۵- Zevi (1983)

^۶- Sidney Addy

^۷- Titus Burckhard (1985)

^۸- Rapaport (1990)

- شرایط اقلیمی (دما، تابش، رطوبت و دسترسی به مصالح)
- ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی محله (پیشینه اعتقادی، نوع کاربری، سطح اقتصادی بانیان).
- دوره تاریخی ساخت بنا (سلجوقی، صفوی، قاجار).

نقشه تحلیلی تحقیق در نموداری سه‌محوری تعریف می‌شود که در آن، هر گونه معماری مسجد در کرمان، در نقطه‌ای از فضای تعاملی سه‌گانه اقلیم، فرهنگ و ساختار کالبدی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، تحلیل گونه‌شناختی در این پژوهش، محصول تلاقی و هم‌پوشانی نیروهای محیطی و اجتماعی است؛ نه صرفاً تجزیه فرم‌های فیزیکی. در این الگو همچنین فرض بر آن است که هرچه تأثیرپذیری فرم مسجد از فرهنگ محلی بیشتر باشد (مثلاً حذف میانسرا یا شکل ارگانیک بنا)، گونه معماری به معماری مردم‌گرا نزدیک‌تر است. در مقابل، تأکید بر ایوان و گنبدخانه و محوریت هندسی بنا، نمایانگر تأثیرپذیری از معماری رسمی یا حکومتی خواهد بود (فلامکی، ۱۳۸۵: ۷۸ و متدین، ۱۳۷۸: ۸۶). به‌طور کلی، الگوی مفهومی تحلیل این پژوهش، چارچوبی تحلیلی برای تبیین چرایی تفاوت گونه‌های مساجد تاریخی کرمان با سایر مناطق هم‌اقلیم فراهم می‌سازد. با بهره‌گیری از این چارچوب، امکان استنتاج الگوی غالب و تبیین منطق شکل‌گیری آن فراهم می‌شود.

پیشینه عملی

اکثر پژوهشگران حوزه معماری، گونه‌شناسی مساجد را مبتنی بر الگوهای پایه یا طرح‌های هندسی پلان انجام داده‌اند. حتی در مواردی که تقسیم‌بندی‌ها بر اساس مناطق جغرافیایی، اقوام، حکومت‌ها یا دوره‌های تاریخی صورت گرفته است، باز هم محور اصلی، اشاره به الگوهای رایج در آن محدوده خاص بوده است، نه ویژگی‌های منحصر به فرد آن دوره یا فرهنگ (افلاکیان، ۱۳۹۴). در ادامه، دیدگاه‌ها و تحقیقات مرتبط با گونه‌شناسی مساجد مرور می‌شود:

هیلن‌براند دسته‌بندی مساجد را بر مبنای سنت قومی انجام داده و به مساجد عربی، ایرانی و ترکی اشاره می‌کند. مبنای این طبقه‌بندی، الگوهای هندسی فضای معماری مسجد است. وی در عین حال به دشواری‌های طبقه‌بندی مساجد اذعان داشته و سه راهکار پیشنهاد می‌دهد: نخست، انتخاب تعدادی از شاخص‌ترین مساجد به‌صورت سلیقه‌ای به‌عنوان نمایندگان گونه‌های مختلف و استنتاج قواعد کلی از آن‌ها؛ دوم، نگاهی گونه‌شناسانه که با عبور از مرزهای زمانی و مکانی، انواع مهم طرح‌های مسجد را جدا ساخته و تحولات آن را پیگیری کند؛ و سوم، اتخاذ رویکرد آماری، به این صورت که تمامی مساجد مشهور پیش از دوران معاصر بر اساس توالی تاریخی فهرست شوند تا رایج‌ترین گونه‌ها و نحوه توزیع آن‌ها کشف گردد. با وجود دقت این روش، تمایز میان مساجد جامع و غیرجامع ممکن نیست (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۶۴). گرابار و واتینگهاوزن نیز تقسیم‌بندی قومی را پذیرفته و به بررسی برخی شاخص‌های کالبدی و فضایی در دوره‌های مختلف پرداخته‌اند (گرابار و واتینگهاوزن، ۱۳۹۱).

ماکسیم سیرو در مقاله‌ای با عنوان «تطور مساجد روستایی اصفهان»، به تبارشناسی الگوهای پایه پرداخته است. او ضمن پذیرش تقسیم‌بندی قومی، سه گونه اصلی برای مساجد ایرانی ارائه می‌دهد: دسته نخست شامل بناهای جسیم و ساده مانند چهارتاقی و ایوان؛ دسته دوم شامل تالارهای ستون‌دار؛ و دسته سوم ترکیبی از حیاط مرکزی و ایوان با تعداد متغیر (سیرو، ۱۳۵۹: ۵۴). به همین ترتیب، پیرنیا نیز هنگام دسته‌بندی مساجد، گونه‌هایی همچون شبستانی، ایوانی، چهارایوانی، گنبدخانه‌ای و تنبی‌شکل را مطرح می‌کند (پیرنیا، ۱۳۸۳).

آگوست شوازی مساجد را بر اساس شیوه سقف‌زنی به دو نوع بازلیک (ملهم از بناهای یونانی) و طاق‌دار تقسیم‌بندی کرده است (شوازی، ۱۳۸۶). هنری مارتن نیز سقف‌های صاف را به مساجد عربی، نقشه‌های چهارایوانی را به مساجد ایرانی و مساجد با چند گنبد را به سبک عثمانی نسبت داده است (مارتن، ۱۳۶۸).

از منظر تحلیلی‌تر، فلامکی بر این نکته تأکید می‌کند که فرهنگ، بستر زایش شکل‌ها و مفاهیم معماری است. او با تفکیک میان مساجد مردمی و حکومتی (مانند مساجد جامع)، پنج گونه اصلی را برمی‌شمارد: ۱. مسجد با شبستان ستون‌دار

در یک سمت حیاط و محراب در محور مرکزی؛ ۲. مسجدی با رواق‌ها و شبستان‌هایی پیرامون حیاط، با عمق بیشتر در شبستان قبله؛ ۳. مسجدی با ایوان و گنبدخانه بر روی محور اصلی بنا، که در نمونه‌های پیشرفته‌تر به مساجد چهارایوانه می‌انجامد؛ ۴. فضای واحد و یکپارچه عبادت با گنبد مرکزی و مناره‌های متعدد، معرف سبک عثمانی؛ و ۵. مساجد متأخر که حاصل تلفیق تجربیات پیشین‌اند (فلامکی، ۱۳۸۵: ۷۰).

در برخی تحقیقات، تمرکز بر عناصر یا فضاهای سازمان‌دهنده خاص در معماری مسجد مشهود است؛ همچون مقاله متدین که چهارطاقی گنبددار را نقطه عطف معماری مساجد ایرانی می‌داند (متدین، ۱۳۸۶) یا تحقیق دیگر وی که به معرفی و تحلیل الگوی چهارایوانی با تأکید بر ریشه‌های ایرانی آن می‌پردازد (متدین، ۱۳۷۸). حجت و ملکی نیز در مقاله‌ای سه گونه بنیادین شبستانی، گنبدخانه‌ای و ایوانی را معرفی کرده و دو رویکرد همگرایی هندسی و گرایش به جدایی در هندسه فضایی مساجد ایرانی را تحلیل می‌کنند (حجت و ملکی، ۱۳۹۱). برخی مطالعات، ترکیبی از روش‌های گونه‌شناسی و ریخت‌شناسی را در طبقه‌بندی مساجد به کار گرفته‌اند. در پژوهشی توسط علی و مصطفی (۲۰۲۳)،

مساجد سنتی و مدرن در یک فرآیند چهار مرحله‌ای، بر پایه ویژگی‌های گونه‌شناختی و مورفولوژیکی دسته‌بندی شده‌اند. این پژوهش با طرحی جامع آغاز شده و چگونگی تکامل سبک‌ها در گذر زمان را بررسی کرده است. ابتدا، مساجد سنتی بر مبنای ویژگی‌های مشترک دسته‌بندی و سپس زیرگونه‌های دقیق‌تر مورد مطالعه قرار گرفته‌اند (Ali & Mustafa, 2023).

برخی دیگر از تحقیقات، تمرکز منطقه‌ای داشته‌اند و با تحدید دوره زمانی و مکان مورد مطالعه، گونه‌بندی‌هایی ارائه داده‌اند. به عنوان نمونه، گونه‌شناسی مساجد خراسان در دوره تیموری بر مبنای عناصر بنیادین صورت گرفته است (دانشمند، ۱۳۹۴)؛ یا مساجد قاجاری اصفهان با رویکردی گونه‌شناسانه بررسی شده‌اند (نظری رنای، ۱۳۹۳). همچنین مساجد محله‌ای اصفهان در دوره صفوی مورد تحلیل قرار گرفته (نجفی چالستری، ۱۳۹۱) و در پژوهشی دیگر، الگوهای ترکیب اندام‌های بنیادین مساجد اصفهان در این دوره، به سه گونه شبستانی، گنبدخانه‌ای و شبستان-گنبدخانه‌ای تقسیم شده است (باللی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۹). مساجد تاریخی تبریز نیز در چندین پژوهش بررسی شده‌اند؛ از جمله مقاله‌ای درباره تحلیل پارامترهای گونه‌بندی مساجد این شهر (معماریان و همکاران، ۱۳۹۶) و تحقیق دیگری در زمینه گونه‌شناسی معماری مساجد تبریز و باکو در دوره قاجار (فرمانی و معماریان، ۱۴۰۱). همچنین پژوهشی درباره گونه‌شناسی ساختار معماری مساجد محله‌ای بروجرد و تأثیر اقلیم بر آن انجام شده است (سجادی، ۱۴۰۱).

در مطالعه‌ای دیگر، گونه‌شناسی به منظور درک سیر تحول کالبدی، عملکردی و ادراکی فضا در مساجد تاریخی قزوین مورد استفاده قرار گرفته است (حیاتی و نیک‌خواهان، ۱۴۰۲). مقاله‌ای نیز به بررسی گونه‌شناسی مساجد دوره قاجار، پهلوی و معاصر شهر کرمانشاه با تأکید بر عوامل فرهنگی پرداخته است (طاهری سرمد و هنرور، ۱۴۰۳). از دیگر مطالعات می‌توان به گونه‌شناسی مساجد تاریخی همدان (یاور، ۱۳۹۰)، مساجد بلوچستان (پاسیان خمیری و همکاران، ۱۳۹۶)، مساجد حوزه فرهنگی کردستان (خادم‌زاده و همکاران، ۱۴۰۲)، مساجد محله‌ای سنندج (زارعی، ۱۳۹۴) و مساجد بازار تاریخی کاشان (جیحانی و صابری، ۱۴۰۱) اشاره کرد.

در بیشتر این پژوهش‌ها، طبقه‌بندی مساجد بر مبنای عناصر کالبدی و نظم فضایی صورت گرفته و الگوی غالب هر منطقه معرفی شده است. در زمینه گونه‌شناسی مساجد کرمان، تحقیقی صورت گرفته که تعدادی از مساجد این شهر را نیز شامل می‌شود. در این پژوهش، مساجد استان بر اساس عناصر فضایی و میزان محصوریت فضاها، به سه دسته کلی مساجد تک‌فضایی، مساجد با فضای باز و بسته، و مساجد با فضای باز، نیمه‌باز و بسته تقسیم شده‌اند. با این حال، پارامترهای فرهنگی، اجتماعی و اقلیمی در این تحقیق مورد بررسی قرار نگرفته‌اند (ذاکری و سعید، ۱۴۰۳). با استناد به مرور تفصیلی ادبیات موضوع، می‌توان اظهار داشت که پژوهش حاضر از جنبه‌های زیر بدیع و نوآورانه است:

تاکنون مطالعه‌ی جامعی درباره‌ی مساجد تاریخی شهر کرمان منتشر نشده است، در حالی که تغییرات گسترده‌ای در دهه‌های اخیر بر این بناهای ارزشمند وارد شده است. استخراج طرح‌های اولیه‌ی برخی مساجد با استفاده از عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵، مطالعات میدانی، یادداشت‌ها و کروکی‌های محققان، برای نخستین بار در این پژوهش صورت گرفته است. در اغلب مطالعات معماری اسلامی ایران، دسته‌بندی مساجد بر اساس دوره‌های تاریخی بوده، نه جغرافیای منطقه‌ای. درحالی‌که این تحقیق با توجه به همجواری‌های جغرافیایی و فرهنگی، به مقایسه الگوهای غالب مناطق مختلف پرداخته است. در معماری مساجد محله‌ای، تأثیر عوامل فرهنگی و جغرافیایی اغلب جداگانه تحلیل شده است؛ در این پژوهش، میزان تأثیرگذاری این دو عامل با هم مقایسه گردیده است. نتایج نشان می‌دهد که در برخی مناطق با اقلیم مشابه، تفاوت‌های قابل توجهی در معماری وجود دارد که تأکیدی بر اهمیت عوامل فرهنگی و اجتماعی در شکل‌دهی به معماری مساجد است.

داده‌ها و روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع کاربردی بوده و با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. راهبرد کلی آن مبتنی بر رویکرد تفسیری-تاریخی است که به بررسی معنا، فرم و ساختار معماری در بسترهای زمانی و مکانی خاص می‌پردازد. هدف پژوهش، شناخت گونه‌های معماری مساجد تاریخی شهر کرمان با تأکید بر تأثیر متقابل عوامل اقلیمی و فرهنگی-اجتماعی در شکل‌گیری ساختار فضایی آن‌هاست. جامعه آماری این تحقیق شامل کلیه مساجد تاریخی واقع در بافت قدیم شهر کرمان (در محدوده حصار قاجاری) است که تا پایان دوره قاجار ساخته شده‌اند. با توجه به محدود بودن تعداد نمونه‌ها و امکان شناسایی و بررسی کامل آن‌ها، روش نمونه‌گیری به‌صورت تمام‌شماری (سرشماری کامل) انتخاب شد. بدین ترتیب، تمامی مساجد واجد شرایط، به‌عنوان واحدهای تحلیل در مطالعه قرار گرفتند.

روش گردآوری داده‌ها ترکیبی از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. در بخش اسنادی، از منابع تاریخی، سفرنامه‌ها، متون تخصصی معماری، مقالات علمی، و نقشه‌های تاریخی استفاده شده است. در بخش میدانی، بررسی‌های میدانی، برداشت معماری از فضاها، کروکی‌های نویسندگان و تحلیل عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی به‌عنوان داده‌های مکمل مورد بهره‌برداری قرار گرفت. در مرحله تحلیل داده‌ها، ابتدا عناصر فضایی بنیادین مساجد شامل شبستان، ایوان، گنبدخانه و میانسرا استخراج و الگوهای غالب در سازمان‌دهی فضایی شناسایی شد. سپس، با توجه به موقعیت اقلیمی کرمان و سنت‌های فرهنگی-اجتماعی محله‌های شهری، دسته‌بندی گونه‌شناسانه‌ای از مساجد انجام گرفت. در مرحله نهایی، گونه‌های شناسایی‌شده با نمونه‌های هم‌اقلیم در شهرهای یزد، اصفهان، فارس و خراسان مقایسه و تفاوت‌ها و مشابهت‌ها تحلیل شد تا میزان تأثیرگذاری هر یک از متغیرهای اقلیم و فرهنگ مشخص شود.

قلمرو پژوهش

محدوده مطالعه شامل حصار قاجاری شهر کرمان و مساجد بنا شده تا قبل از دوره پهلوی می‌باشد. شهر کرمان دارای دو مسجد در مقیاس شهریست که هرکدام در دوره‌هایی مسجد جامع شهر بوده و هستند. مساجدی نیز در دل بازار قدیمی شهر وجود دارد که به تناسب بازار در مقیاس انسانی طراحی شده‌اند و مساجد محله‌ای که نقش موثری در شکل‌گیری ساختار محلات ایفا می‌کنند. در شهر کرمان تا قبل از تخریب حصار شهر ۳۲ محله وجود داشت و هر محله از حدود ۱۰۰ الی ۲۰۰ خانه مسکونی و تأسیسات مورد نیاز تشکیل می‌شد که در کنار هم به صورت یک بافت منسجم قرار گرفته بودند (شکل ۱).

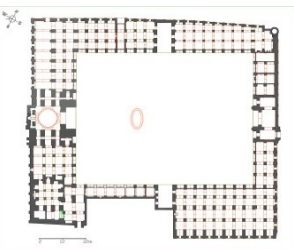

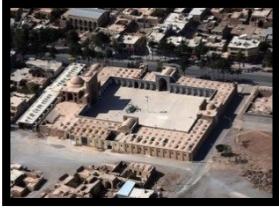
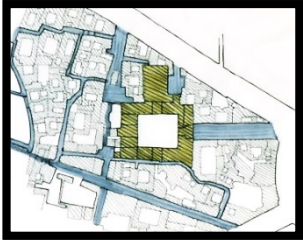
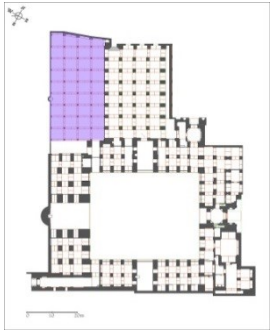
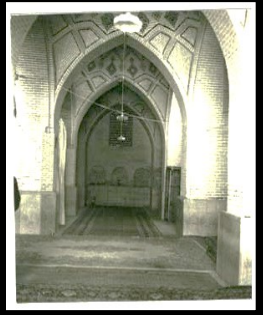
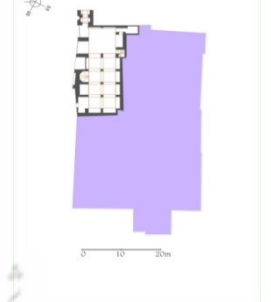
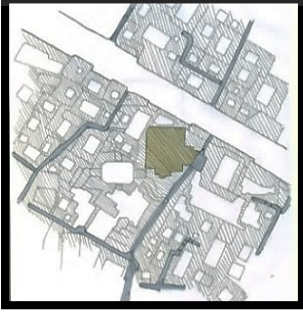
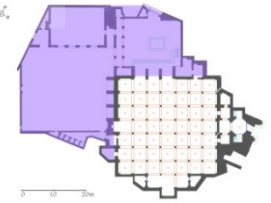
شکل ۱- الف- محله های قدیم کرمان. (ماخذ: طرح راهبردی کرمان)

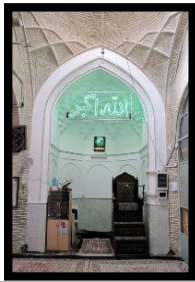
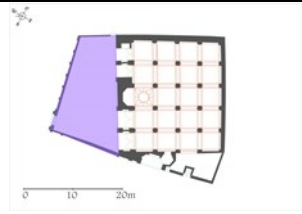
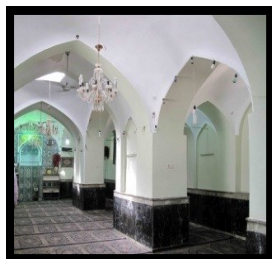
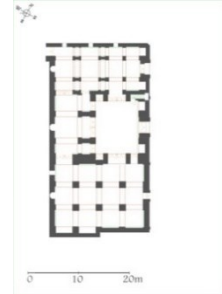
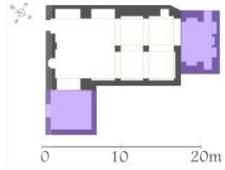
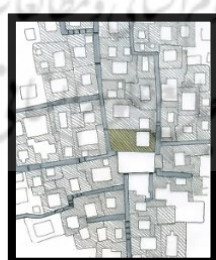
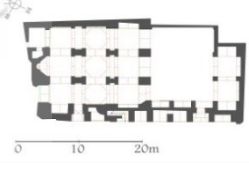
ب- موقعیت مساجد مورد بررسی در محدوده حصار قاجاری شهر کرمان (ماخذ: نگارندگان)

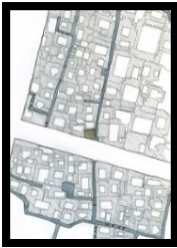
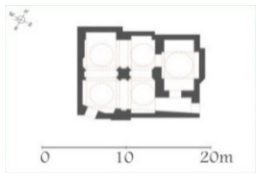
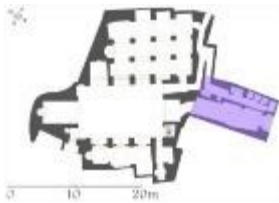
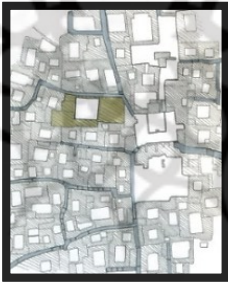
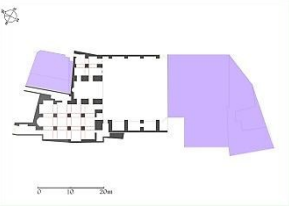
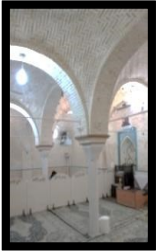
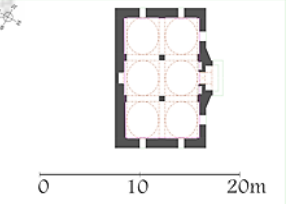
بسیاری از مساجد در طول زمان شاهد تحولاتی در ساختار و حتی عرصه و اعیان خود بوده‌اند که این تغییرات گاه به دلیل تصمیمات متولیان بناها جهت گسترش یا نو سازی است یا ناشی از تحولات بافت و خیابان‌کشی‌ها، تعریض‌ها و تخریب‌هایی است که انسجام بافت تاریخی را خدشه‌دار کرده است. نمونه‌های بررسی شده در سطح پلان و در مقیاس بافت و بنا مورد مطالعه قرار گرفتند. در ترسیم پلان وضعیت بنا تا آخر دوره قاجار مد نظر بوده و الحاقات پس از آن به وسیله لکه‌گذاری در نقشه‌ها نمایش داده شده است. موقعیت بنا در بافت با استناد به عکس هوایی سال ۳۵ هـ.ش (قبل از شروع تحولات شهرسازی اخیر و از هم گسیختگی بافت) ترسیم شده و این امر برای دستیابی به ساختار اصیل بنا و ارتباطات اولیه آن و نسبت بنا با همجواری‌ها صورت پذیرفته است (جدول ۱: ستون ۲و۱).

جدول ۱. معرفی تصویری مساجد تاریخی کرمان - منبع: نگارندگان

ردیف	پلان	موقعیت (ترسیم شده براساس عکس هوایی ۳۵)	تصویر
۱	 ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)		 ماخذ: خبرگزاری فارس

 ماخذ: خبرگزاری مهر		 ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	جامع مظفری
 فضای داخلی - عکس: سارا تقی پور		 ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	گنجعلیخان
 شبستان مسجد - عکس: آرشیو میراث		 ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	وکیل
 شبستان مسجد - عکس: نگارندگان		 ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	حاج آقا علی

		 0 10 20m ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	پاکتینگ
		 0 10 20m ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	آقا غلامعلی
		 0 10 20m ماخذ: کروکی حجت گلچین (باز ترسیم)	ملک دینار
		 0 10 20m ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	پامنار
		 0 10 20m ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	گل مشکی

 شبستان - عکس: سارا تقی پور		 0 10 20m ماخذ: کروکی حجت گلچین (باز ترسیم)	قطب اولیا
 شبستان مسجد - عکس: آرشیو میراث		 0 10 20m ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	باغ لاله
 ایوان - عکس: سارا تقی پور		 0 10 20m ماخذ: کروکی حجت گلچین (باز ترسیم)	بازار شاه
 شبستان مسجد - عکس: سارا تقی پور		 0 10 20m ماخذ: آرشیو میراث فرهنگی (باز ترسیم)	کربلای صادق

یافته‌ها

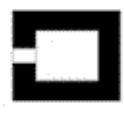
گونه شناسی ساختاری مساجد تاریخی کرمان

مطالعات انجام‌شده در محدوده حصار قاجاری شهر کرمان نشان می‌دهد که مساجد تاریخی این شهر، در سه مقیاس عملکردی شامل «مساجد جامع (شهری)»، «مساجد بازاری» و «مساجد محله‌ای» دسته‌بندی می‌شوند. الگوهای کالبدی و فضایی در این سه دسته، تفاوت‌های مشخصی دارند که به‌ویژه در ترکیب و حضور عناصر بنیادین معماری اسلامی نظیر شبستان، ایوان، گنبدخانه و میانسرا قابل مشاهده است. بر اساس داده‌های حاصل از اسناد تاریخی، عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵، برداشت‌های میدانی و کروکی‌های بازترسیم‌شده، مشخص شد که گونه غالب در میان مساجد محله‌ای کرمان، شبستان ستون‌دار بدون میانسرا است (جدول ۱ و تصویر ۲). این نوع سازمان فضایی برخلاف الگوی چهارایوانی رایج در دیگر مناطق مرکزی ایران همچون اصفهان و یزد، فاقد فضای مرکزی باز (حیاط) یا ایوان شاخص است و در آن تأکید بر فضای بسته و ساده برای اقامه نماز مشهود است (ذاکری، سعید، ۱۴۰۳: ۷۰). در مساجد با مقیاس بزرگ‌تر، نظیر مسجد ملک و مسجد جامع مظفری، فرم‌های چهارایوانی همراه با گنبدخانه بر اساس سنت معماری رسمی و دولتی پیاده شده‌اند؛ فرم‌هایی که هم در مرکزیت فضایی و هم در تزئینات و ساختار، نشانه‌هایی از جایگاه حکومتی و آیینی این ابنیه دارند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۴۶؛ فلامکی، ۱۳۸۵: ۷۴). در این الگوها، ایوان قبله عمیق‌تر و شاخص‌تر است و گنبدخانه در پس آن، فضای مقصوره را شکل می‌دهد. در مقابل، الگوهای محله‌ای بر سادگی و عملکردگرایی تأکید دارند. نبود میانسرا در بسیاری از نمونه‌های بررسی‌شده، مانند مسجد حاج آقاعلی، مسجد پاکتینگ و مسجد قطب اولیا، نشان از تلاش برای ساخت فضای عبادی در حداقل مساحت ممکن دارد. این انتخاب فضایی در بافت‌های متراکم و معابر باریک کرمان به‌ویژه قبل از تخریب حصار، راه‌حل مناسبی برای پاسخگویی به نیازهای دینی ساکنان محلات بوده است (حجت و ملکی، ۱۳۹۱: ۹). از منظر گونه‌شناسی، بر مبنای ترکیب عناصر فضایی، مساجد تاریخی کرمان در سه گروه عمده طبقه‌بندی می‌شوند:

- مساجد با طرح چهارایوانی با گنبدخانه (مانند مسجد ملک).
- مساجد با ایوان منفرد و شبستان (مانند مسجد بازار شاه).
- مساجد شبستانی فاقد میانسرا (مانند ملک دینار، پاکتینگ و حاج آقاعلی).

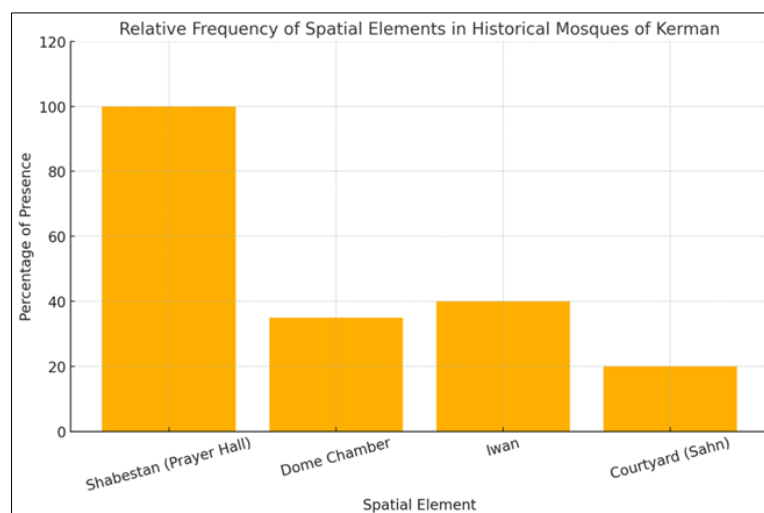
بررسی میزان فراوانی عناصر فضایی نیز نشان می‌دهد که عنصر شبستان ستون‌دار تقریباً در همه مساجد دیده می‌شود و در غیاب دیگر عناصر، نقش اصلی در سازمان‌دهی فضایی را ایفا می‌کند. این شبستان‌ها اغلب ساده، بدون تزئینات پیچیده و بدون هندسه پیچیده هستند که بر کارکرد عبادی مستقیم و بی‌واسطه مسجد تأکید دارند. این دسته‌بندی ساختاری، نه‌تنها مبنایی برای شناخت گونه‌های رایج معماری مسجد در کرمان فراهم می‌سازد، بلکه راه را برای تحلیل تطبیقی با دیگر مناطق هموار می‌سازد؛ چرا که روشن می‌سازد فرم‌های کالبدی چگونه در نسبت با فرهنگ، اقتصاد و اقلیم دگرگونی می‌یابند.

جدول ۲- تحلیل گونه شناسانه مساجد کرمان بر اساس عناصر بنیادین فضایی

گونه	طرح شماتیک بنا	عناصر				مسجد (دورهٔ ساخت)		
		حیاط	شبستان	ایوان	گنبد			
		*	*	*	*	ملک (سلجوقی تا قاجار)	چهارایوانی (با گنبد یا فاقد گنبد)	طرح معماری مساجد با ترکیب الگوهای بنیادی
		*	*	*		جامع مظفری (آل مظفر)		
		*	*	*		بازار شاه (قاجار)	شبستان + میانسرا تک ایوان +	
		*	*	*		باغ لله (قاجار)		
					*	گنجعلیخان (صفوی)	گنبد منفرد	طرح معماری مساجد با بهره گیری از تک الگو
		*	*			وکیل (قاجار)	شبستان ستوندار + میانسرا	
		*	*			آقا غلامعلی (قاجار)		
		*	*			گل مشکی (قاجار)		
		*	*			پامنار (آل مظفر)		
		*	*			ملک دینار (قاجار)		
			*			حاج آقاعلی (قاجار)	شبستان ستوندار	
			*			پاکتینگ (قاجار)		
			*			قطب اولیا (صفوی)		
			*			کربلایی صادق (قاجار)		
			*			آیت الله (قاجار)		

(مأخذ: نگارندگان)

در شکل (۲) نمودار میله‌ای فراوانی نسبی عناصر فضایی در مساجد تاریخی کرمان ارائه شده است. این نمودار نشان می‌دهد که شبستان در ۱۰۰ درصد مساجد وجود دارد و عنصر غالب است. گنبدخانه تنها در حدود ۳۵ درصد از نمونه‌ها دیده شده است. ایوان در ۴۰ درصد مساجد به کار رفته. میانسرا در فقط ۲۰ درصد از موارد وجود دارد.

تصویر ۲- فراوانی نسبی عناصر فضایی در مساجد تاریخی کرمان

تأثیر متغیرهای اقلیمی و اجتماعی در شکل‌گیری گونه‌های مساجد تاریخی

برای ارزیابی دقیق‌تر الگوی گونه‌شناختی مساجد تاریخی کرمان، پژوهش حاضر به مقایسه تطبیقی گونه‌های کالبدی این مساجد با نمونه‌هایی از مناطق هم‌اقلیم همچون یزد، اصفهان، فارس و خراسان پرداخته است. این مقایسه نه تنها به درک تفاوت‌ها و مشابهت‌ها در سازمان فضایی کمک می‌کند، بلکه نقش تمایزبخش عوامل بومی، فرهنگی و اجتماعی را در کنار شرایط طبیعی و اقلیمی به‌روشنی آشکار می‌سازد. در شهر یزد، که در اقلیم گرم و خشک مشابهی قرار دارد، مساجد اغلب از گونه‌هایی با حیاط مرکزی، ایوان اصلی و گنبدخانه بهره‌مندند. استفاده از گودال باغچه، شبستان‌های نیمه‌مدفون و پوشش طاق و تویزه، پاسخی به شرایط زیست‌محیطی کویری است (نظری رنانی، ۱۳۹۳: ۹۴).

فرم چهارایوانی یا یک‌ایوانی همراه با گنبد، گونه غالب در مساجد تاریخی این منطقه است؛ به‌ویژه در مواردی چون مسجد جامع یزد یا مسجد ملا اسماعیل. در اصفهان، شکل‌گیری گونه‌های معماری مساجد تابع شرایط اقلیمی و سنت‌های حکومتی- فرهنگی عصر صفوی است. مساجدی چون مسجد شاه (امام)، مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع اصفهان با ساختارهای چهارایوانی متقارن، گنبدخانه مرکزی و هندسه دقیق، از نمونه‌های شاخص معماری رسمی دوره صفویه محسوب می‌شوند (بلالی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۳۰). در این گونه‌ها، سلسله‌مراتب فضایی، محورهای تقارن و تزئینات معماری بار معنایی- فرهنگی خاصی دارند. در استان فارس، نمونه‌های متنوع‌تری از گونه‌های مسجد دیده می‌شود. در برخی موارد مانند مسجد نصیرالملک، گنبدخانه و شبستان جنوبی محور اصلی را شکل می‌دهند، درحالی‌که در دیگر نمونه‌ها مانند مسجد وکیل، ترکیب ایوان‌ها، شبستان ستون‌دار و گنبدخانه قابل مشاهده است (متدین، ۱۳۸۶: ۴۴).

استفاده از مصالح سنگی و سازه‌های عمیق‌تر نیز در این اقلیم مرطوب‌تر، ویژگی مشخصی است. در خراسان، به‌ویژه در شهرهایی نظیر نیشابور و مشهد، مساجد عمدتاً از الگوهای یک‌ایوانی با گنبدخانه جانبی یا محوری پیروی می‌کنند. فرم بسته شبستان، ایوان عمیق و گنبدخانه مرکزی یا مایل به قبله، در پاسخ به زمستان‌های سرد منطقه به‌کار گرفته شده‌اند (دانشمند، ۱۳۹۴: ۵۷). شباهت نسبی گونه‌شناسی معماری خراسان با الگوی محله‌ای کرمان از منظر شبستانی بودن و فقدان میانسرا قابل تأمل است. در مقایسه با نمونه‌های فوق، الگوی گونه‌شناختی مساجد کرمان، به‌ویژه در مقیاس محله‌ای، دارای تفاوت‌هایی اساسی است:

- حذف یا تقلیل فضای باز مرکزی (میانسرا یا حیاط) برخلاف یزد و اصفهان؛
- عدم حضور گنبدخانه در اغلب مساجد محله‌ای، برخلاف الگوهای رایج در فارس و خراسان؛

- ساده‌سازی فرم و تمرکز بر شبستان ستون‌دار مستطیلی با پوشش طاقی ساده؛
- تناسب کامل فرم با قیود فضایی محلات و اقتصاد محدود بانیان.

این تمایزها نشان می‌دهد که با وجود شرایط اقلیمی مشابه، عوامل اجتماعی-فرهنگی خاص شهر کرمان در شکل‌گیری گونه‌های معماری نقش اول را ایفا کرده‌اند. ساختار اجتماعی محله‌ای، نظام‌های وقف و حامیان محلی (و نه حکومتی)، و نیازهای عملکردی مردم، معماری را به سوی گونه‌ای ساده، کاربردی و بومی هدایت کرده است. درواقع، مساجد تاریخی کرمان در مقیاس محله‌ای را می‌توان نمونه‌هایی اصیل از معماری مردم‌گرا^۱ دانست که برخلاف گونه‌های رسمی-حکومتی، کمتر از الگوهای حکومتی تبعیت کرده‌اند و بیشتر بازتاب‌دهنده شیوه زیست روزمره ساکنان و ظرفیت‌های واقعی محیط اجتماعی-اقتصادی بوده‌اند. این مقایسه تطبیقی ضمن تأیید فرضیه تحقیق، راه را برای تدوین الگوی بومی معماری مسجد در اقلیم‌های مشابه با تکیه بر عوامل فرهنگی-اجتماعی هموار می‌کند؛ الگویی که می‌تواند هم در حفاظت از میراث معماری سنتی و هم در طراحی معاصر با هویت ایرانی-اسلامی مورد استفاده قرار گیرد (جدول ۳).

جدول ۳- تحلیل تطبیقی گونه‌های معماری مسجد در مناطق منتخب ایران

ویژگی‌های فرهنگی-اجتماعی	ویژگی‌های اقلیمی	فرم غالب مسجد	منطقه
معماری محله‌ای، مردم‌نهاد، بانیان محلی	گرم و خشک (کوهپایه‌ای-کوبری)	شبستانی ساده، فاقد میانسرا و گنبدخانه	کرمان
سنتی-رسمی، معماری شهری و تجملی	گرم و خشک (کوبری)	تک‌ایوانی با گنبدخانه، گودال باغچه، شبستان نیمه‌مدفون	یزد
حکومتی-صفوی، ایدئولوژیک و نمادین	گرم و خشک (فلات مرکزی)	چهارایوانی متقارن با گنبدخانه مرکزی، تزئینات سلطنتی	اصفهان
ترکیبی از رسمی و بومی، تنوع در سازه و مصالح	نیمه‌مرطوب	ترکیبی: شبستان ستون‌دار، ایوان، گنبدخانه	فارس
وقف سنتی، محلی، پاسخ به سرمای شدید، شبستان‌گرایی	سرد و خشک (کوهستانی)	یک‌ایوانی با گنبدخانه مرکزی یا جانبی، شبستان بسته	خراسان

برتری عوامل فرهنگی بر اقلیم در گونه‌شناسی مساجد محله‌ای کرمان

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گونه‌شناسی معماری مساجد شهر کرمان را نمی‌توان تنها با معیارهای صوری یا اقلیمی تحلیل کرد. در این مساجد، فرم فضایی حاصل برهم‌کنش عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و تاریخی است؛ رویکردی که با دیدگاه آموس راپاپورت (Rapoport, 1969) همسو است که فرم‌های سنتی را محصول بسترهای فرهنگی می‌داند. گونه شبستانی بدون میانسرا در مساجد محله‌ای، بازتابی از فرهنگ مردمی و اقتصاد خرد است و باید گونه‌شناسی را ابزار تفسیر اجتماعی فضا تلقی کرد همچنین بررسی تاریخی نشان می‌دهد که حتی در دوره‌های رسمی چون صفوی یا قاجار، معماری مساجد محله‌ای ساده‌تر و بومی‌تر از نمونه‌های سلطنتی در اصفهان و یزد بوده است. نمونه‌هایی چون مسجد ملک دینار و حاج‌آقاعلی نشان می‌دهد که فرم‌های بسته شبستانی در پاسخ به نیازهای مردمی، نه شرایط اقلیمی، شکل گرفته‌اند. به‌طور کلی، گونه‌شناسی این مساجد بر پایه عوامل فرهنگی و زیستی مردم تبیین می‌شود در تحلیل نهایی، گرچه اقلیم به‌عنوان یک قید عمل کرده، اما عامل تعیین‌کننده نهایی فرهنگ بوده است. معماری این

1- Vernacular Architecture

مساجد بیشتر ناشی از اقتباس فرهنگی است تا پاسخ مستقیم به اقلیم؛ فرهنگی که متکی به اقتصاد محلی، نظم محله‌ای و عرف دینی بوده است.

در جدول ذیل، تحلیل تطبیقی گونه‌های معماری مسجد در پنج منطقه ایران (کرمان، یزد، اصفهان، فارس، خراسان) ارائه شده است. این جدول سه شاخص کلیدی را بررسی می‌کند:

- فرم غالب مسجد (ساختار فضایی و عناصر اصلی).
- ویژگی‌های اقلیمی منطقه.
- ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی تأثیرگذار بر معماری.

جدول (۴) نشان‌دهنده تفاوت‌ها و شباهت‌های گونه‌شناختی معماری مساجد در پنج منطقه ایران با اقلیم‌های مختلف است. بررسی تطبیقی حاکی از آن است که با وجود شباهت اقلیمی میان کرمان، یزد و اصفهان (همگی در اقلیم گرم و خشک)، گونه‌های معماری متفاوتی در این مناطق شکل گرفته‌اند. در حالی که در یزد و اصفهان ساختارهای متکی بر حیاط مرکزی، ایوان‌های شاخص و گنبدخانه‌های محوری غالب‌اند، مساجد تاریخی کرمان، به‌ویژه در مقیاس محله‌ای، از فرم بسته، ساده و عملکردگرای شبستانی بدون میانسرا تبعیت می‌کنند. این تفاوت‌ها، فرضیه پژوهش مبنی بر تقدم عوامل فرهنگی - اجتماعی بر اقلیمی را تأیید می‌کند. مساجد کرمان بیش از آنکه پاسخی به اقلیم کویری باشند، بازتابی از معماری مردمی، اقتصاد محدود و فرهنگ وقف محلی هستند. در مقابل، معماری رسمی صفوی در اصفهان یا فرم‌های سنتی - رسمی یزد، بیشتر با نظام‌های حکومتی و آیینی در ارتباط بوده‌اند. همچنین، مقایسه با فارس و خراسان نیز نشان می‌دهد که در هر منطقه، گونه غالب مسجد حاصل تعامل اقلیم با فرهنگ بومی خاص همان منطقه است. این جدول تأکید دارد که گونه‌شناسی فضایی تنها زمانی معنا دارد که در پیوند با بافت فرهنگی و اجتماعی تحلیل شود، نه صرفاً با اتکا به اقلیم.

جدول ۴- تحلیل محورهای بحث و تفسیر یافته‌ها

شرح تحلیل	محور تحلیل
گونه‌شناسی صرفاً طبقه‌بندی صوری نیست، بلکه بازتابی از فرهنگ، اقتصاد و سنت‌های زیسته است. شبستان‌های ساده و بسته در کرمان نشانه‌ای از معماری مردمی‌اند که با نگاه زمینه‌گرا و مردم‌نهاد تفسیر می‌شود.	تأمل نظری بر یافته‌ها
فرضیه پژوهش مبنی بر اولویت عوامل فرهنگی نسبت به اقلیمی با داده‌های میدانی کاملاً منطبق است. فرم‌های محلی پاسخ به نیازهای روزمره‌اند، نه صرفاً شرایط اقلیم؛ نمونه‌های کرمان تفاوت بارزی با الگوهای رسمی یزد و اصفهان دارند.	میزان انطباق با فرضیه
اقلیم نقش محدودکننده دارد، اما فرهنگ نقش انتخاب‌کننده. حذف گنبدخانه، ایوان و میانسرا ناشی از سنت‌های محلی، جماعت کوچک و اقتصاد محدود است؛ فرهنگ محلی در سازمان‌دهی فضا تعیین‌کننده‌تر از اقلیم بوده است.	نقش عوامل فرهنگی - اجتماعی در مقابل اقلیم

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف گونه‌شناسی ساختاری مساجد تاریخی شهر کرمان و بررسی تأثیر متقابل عوامل اقلیمی، فرهنگی و اجتماعی در شکل‌گیری ساخت فضایی آنها انجام شده است. در روند پژوهش، داده‌های حاصل از مطالعات میدانی، اسناد تاریخی، تصاویر هوایی و بازخوانی منابع تخصصی، ساختار فضایی ۱۵ مسجد تاریخی در محدوده حصار قاجاری شهر کرمان مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل، حاکی از شکل‌گیری الگوی فضایی منحصربه‌فردی در این مساجد بود که در عین شباهت با برخی گونه‌های رایج در معماری اسلامی ایران، تفاوت‌های معناداری نیز از خود نشان می‌داد. یکی از مهم‌ترین

نتایج پژوهش، شناسایی گونه غالب معماری شبستانی بدون میانسرا و گنبدخانه در مساجد محله‌ای کرمان است. این فرم که بر شبستان ستون‌دار ساده با سقف طاقی تمرکز دارد، برخلاف انتظار، نه تنها از الگوی اقلیمی رایج مناطق گرم و خشک ایران تبعیت نمی‌کند، بلکه با گونه‌های رایج در مناطق سردسیر شباهت بیشتری دارد. چنین تفاوتی نشان‌دهنده آن است که در فرآیند شکل‌گیری فرم فضایی مسجد، اقلیم تنها یکی از عوامل مؤثر است، و آنچه در نهایت فرم را شکل می‌دهد، برهم‌کنش اقلیم با مؤلفه‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی است. تحلیل داده‌ها نشان داد که در کرمان، بیش از آنکه شرایط اقلیمی محرک ساخت فضا باشد، فرهنگ زیست‌شده مردم محله‌ها، باورهای دینی، ظرفیت‌های اقتصادی، شیوه‌های نذر و وقف، و ساختار اجتماعی - محلی نقشی تعیین‌کننده ایفا کرده‌اند. این مساجد که اغلب توسط خیرین محلی ساخته شده‌اند، ساختاری ساده، عملکردگرا، کم‌هزینه و فاقد تزئینات رسمی دارند. حذف میانسرا، ایوان یا گنبدخانه در بسیاری از این مساجد، بیانگر کاهش اولویت به شکوه بصری و افزایش توجه به کارایی عملکردی و تناسب با محیط اجتماعی است. در مقایسه با گونه‌های معماری مساجد در شهرهایی چون اصفهان، یزد، فارس و خراسان که دارای گنبدخانه‌های مرکزی، ایوان‌های شاخص و حیاط‌های بزرگ هستند، مساجد محله‌ای کرمان بیانگر نوعی معماری بومی - محله‌ای با ویژگی‌های مردمی هستند. در این نوع معماری، فضا نه بر اساس اصول نمادین، بلکه بر پایه نیازهای واقعی جامعه و محدودیت‌های فضایی و اقتصادی سازمان‌دهی شده است. به عبارت دیگر، مساجد محله‌ای کرمان، بیش از آنکه بازتاب الگوهای رسمی یا سلطنتی باشند، بازتاب شیوه‌های زیست روزمره مردم و فرهنگ فضا در بستر محلی‌اند. از منظر نظری، پژوهش حاضر تأیید می‌کند که گونه‌شناسی معماری نمی‌تواند صرفاً یک طبقه‌بندی شکلی باشد، بلکه باید رویکردی تفسیری - زمینه‌گرا اتخاذ کند؛ رویکردی که فرم را در نسبت با معنا، بافت، عملکرد و فرهنگ مطالعه می‌کند. گونه‌شناسی مساجد تاریخی کرمان به عنوان مطالعه‌ای موردی، نشان داد که فرم‌های ساده و محصور، نه نشانه‌ای از فقر فرم، بلکه حاصل منطق پیچیده‌ای از تعامل مؤلفه‌های چندگانه‌اند.

از منظر کاربردی، یافته‌های این پژوهش می‌تواند مبنایی مؤثر برای بازاندیشی در طراحی مساجد معاصر در شهرهای ایرانی، به‌ویژه در اقلیم‌های گرم و خشک باشد. الگویی که بر اساس آن، معمار معاصر می‌تواند به جای تکرار صوری فرم‌های تاریخی، به ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی شکل‌گیری فضا رجوع کند. چنین الگویی نه تنها به حفظ هویت معماری مسجد می‌انجامد، بلکه امکان طراحی مساجدی بومی، زیست‌پذیر، متناسب با فرهنگ محله و نیازهای روز جامعه را فراهم می‌آورد. افزون بر این، پژوهش حاضر نشان داد که حفظ و مرمت مساجد تاریخی کرمان نباید صرفاً بر اساس ارزش‌های کالبدی یا تزئینی باشد، بلکه باید درک عمیقی از ارزش‌های عملکردی، فرهنگی و اجتماعی این فضاها مدنظر قرار گیرد. مساجد محله‌ای به عنوان عناصر کلیدی در ساختار اجتماعی سنتی، نقشی فراتر از نیایشگاه داشته‌اند؛ آن‌ها فضای گفتگو، تصمیم‌گیری جمعی، آموزش دینی، حل اختلاف و حتی حمایت اجتماعی بوده‌اند. از این رو، احیای کارکردهای اجتماعی این فضاها باید در اولویت پروژه‌های بازآفرینی شهری قرار گیرد. در پایان، پژوهش حاضر به عنوان نخستین گونه‌شناسی جامع مساجد تاریخی شهرکرمان، می‌تواند بستری برای پژوهش‌های آتی در دو حوزه فراهم سازد: نخست، مطالعات مقایسه‌ای در دیگر شهرهای ایرانی با اقلیم و فرهنگ مشابه برای شناسایی الگوهای بومی مشترک و تمایزهای منطقه‌ای؛ دوم، تحقیقات میان‌رشته‌ای با محوریت معماری، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی شهری برای فهم عمیق‌تر نسبت فضا و فرهنگ.

منابع

اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابار، الگ. (۱۳۹۱). هنر و معماری اسلامی (یعقوب آژند، مترجم). تهران: سمت.
افلاکیان، احمد. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی معماری مساجد سنتی ایران براساس بازشناسی الگوهای پایه. کارگاه پژوهش در تاریخ معماری، دانشگاه تهران.

- بالالی اسکویی، آریتا؛ زارعی، سحر؛ حیدری ترکمانی، مینا. (۱۳۹۹). الگوهای ترکیب اندام‌های بنیادین معماری مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی. *مجله معماری اقلیم گرم و خشک*، ۸ (۱۱)، ۱۲۵-۱۵۰.
- بیلان اصل، لیدا؛ فرمانی سرنسری، شهناز. (۱۳۸۰). لحظه‌ای به دور از هیاهو. در *مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مساجد* (ص. ۱-۱۵). تهران: دانشگاه هنر.
- پاسیان خمیری، رضا؛ رجبعلی، حسن؛ رونده، محمدرضا. (۱۳۹۶). گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران از دوره قاجار تا معاصر. *دوفصلنامه مطالعات معماری ایران*، ۶ (۱۱)، ۱۸۹-۲۰۵.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۳). *آشنایی با معماری اسلامی ایران* (تدوین و گردآوری غلامحسین معماریان). تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- جیحانی، محمدرضا؛ صابری، ثمینه. (۱۴۰۱). گونه‌شناسی معماری مساجد بازار تاریخی کاشان. *دوفصلنامه علمی کاشان‌شناسی*، (۱۵)، ۱-۲۰.
- حجت، عیسی؛ ملکی، مهدی. (۱۳۹۱). همگرایی سه گونه بنیادین هندسه مسجد ایرانی. *نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، ۱۷ (۴)، ۵-۱۶.
- حیاتی، حامد؛ نیک‌خواهان، نیکی. (۱۴۰۲). سیر تحول کالبدی، عملکردی و ادراکی فضا در گونه‌شناسی مساجد تاریخی قزوین (دوره‌های اوایل اسلام، سلجوقی، صفوی و قاجار). *دوفصلنامه علمی پژوهشی هنر*، ۱۳ (۲۵)، ۹۱-۱۰۹.
- دانشمند گلمکانی، فاطمه. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی مساجد خراسان رضوی دوره تیموری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
- ذاکری، محمدحسین؛ سعید، سحرالسادات. (۱۴۰۳). گونه‌شناسی معماری مساجد تاریخی استان کرمان بر مبنای ساختار فضایی. *معماری اقلیم گرم و خشک*، ۱۲ (۱۹)، ۶۵-۸۰. <https://doi.org/10.22034/AHDC.2024.21606.180280-65>.
- زارعی، محمدابراهیم. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی معماری مساجد شهر سمنان در دوره قاجار. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، (۱۹)، ۱۵-۲۸.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۷۸). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی* (جلد دوم). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- سجادی، علی. (۱۴۰۲). گونه‌شناسی ساختار معماری مساجد محله‌ای پرورد در بستر همسازی با اقلیم. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۳ (۳۹)، ۲۶۷-۲۹۶. <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.25624.2445>
- سیرو، ماکسیم. (۱۳۵۹). *تطور مساجد روستایی اصفهان* (کرامت‌الله افسر، مترجم). اثر، ۱ (۱)، ۸۷-۵۲.
- شوازی، اگوست. (۱۳۸۶). *تاریخ معماری* (لطیف ابوالقاسمی، مترجم). تهران: دانشگاه تهران.
- طاهباز، منصوره؛ جلیلیان، شهربانو. (۱۳۹۰). *اصول طراحی معماری همساز با اقلیم در ایران با رویکرد به معماری مسجد*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- طاهری سرمد، فائزه؛ هنرور، جمال‌الدین. (۱۴۰۳). گونه‌شناسی مساجد دوره قاجار، پهلوی و معاصر شهر کرمانشاه با تأکید بر مطالعات فرهنگی. *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۱۶ (۴)، ۱۷۳-۲۰۵. <https://doi.org/10.22035/isih.2024.5234.4984>
- فرمانی، شهناز؛ معماریان، غلامحسین. (۱۴۰۱). گونه‌شناسی معماری مساجد تبریز و باکو در دوره قاجار. *مطالعات معماری ایران*، ۳۳، ۵۳-۶۷.
- فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۸۴). *معماری بومی*. در *مقاله معماری بومی در ایران*. تهران: انتشارات فضا.
- فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۸۵). *شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب*. تهران: انتشارات فضا.
- فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۹۱). *اصل‌ها و خوانش معماری ایرانی*. تهران: انتشارات فضا.
- گلجانی مقدم، نسرين. (۱۳۸۶). *تاریخ‌شناسی معماری*. تهران: دانشگاه تهران.
- مارتن، هنری. (۱۳۶۸). *سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی* (پرویز ورجاوند، مترجم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- متدین، حشمت‌الله. (۱۳۷۸). *مسجد چهارایوانی*. *نشریه هنرهای زیبا*، (۶)، ۸۹-۸۴.
- متدین، حشمت‌الله. (۱۳۸۶). *چهارطاقی گنبددار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی*. *نشریه هنرهای زیبا*، (۳۱)، ۳۹-۴۶.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۹). *سیری در مبانی نظری معماری*. تهران: سروش دانش.

- معماریان، غلامحسین؛ غفاری، عباس؛ قلی‌زاده، فرزانه. (۱۳۹۶). تحلیلی بر پارامترهای گونه‌بندی مساجد تاریخی شهر تبریز. *دوفصلنامه علمی - تخصصی فیروزه/اسلام*، ۳(۴)، ۴۳-۶۴.
- نجفی چالشتی، اعظم. (۱۳۹۱). بررسی پلان و تزئینات مساجد محله‌ای دوره صفوی شهر اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
- نظری رنای، عاطفه. (۱۳۹۳). بررسی معماری و تزئینات مساجد قاجار در شهر اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهرکرد.
- هیلن‌براند، رابرت. (۱۳۸۹). *معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی* (باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، مترجم). تهران: نشر روزنه.

References

- Ahmadi, M.P. (2022). *A Model for Classifying the Architectural Formal Approaches of Contemporary Mosques in Terms of Their Relationship with the Historical Traditions of Mosque Design*.
- Ali, L.A., Mustafa, F.A. (2023). *Mosque typo-morphological classification for pattern recognition using shape grammar theory and graph-based techniques*. Buildings, 13(3), 741. <https://doi.org/10.3390/buildings13030741>
- Ashraf Ganjouei, M. (2023). *Typology of Qajar Houses in Kerman based on Shape and Spatial Organization*. Culture of Islamic Architecture and Urbanism Journal, 8(1), 101-120.
- Farrag, E. (2017). *Architecture of mosques and Islamic centers in non-Muslim context*. Alexandria Engineering Journal, 56(4), 613-620. <https://doi.org/10.1016/j.aej.2017.03.001>
- Jahic, E. (2022). *Mosques of Ottoman Period in Bosnia and Herzegovina: A typological classification of historical forms*. Periodicals of Engineering and Natural Sciences (PEN), 10(5), 115-135.
- Jayhani, H., Saberi, S. (2023). *The Architectural Typology of the Mosques within the Historical Bazaar of Kashan*. Kashan Shenasi, 15(2), 65-100.
- Khadem-Zadeh, M.H., Me'marian, G.H., Salavati, K. (2022). *Analytical typology of historic mosques in the cultural Kurdistan region*. Journal of Iranian Architecture Studies, 6(11), 103-124.
- McHenry, R. (Ed.). (1992). *The New Encyclopaedia Britannica (Vol. 1)*. Encyclopaedia Britannica, Inc.
- Okuyucu, Ş.E. (2016). *Evaluation of spatial fictions, design concepts, aesthetic quests of traditional, modern mosques from past to present and the analysis of mosque samples*. Civil Engineering and Architecture, 4(2), 54-66. <https://doi.org/10.13189/cea.2016.040202>
- Procter, P. (1995). *Cambridge international dictionary of English*. Cambridge University Press.
- Wojtowicz, J., Fawcett, W. (1986). *Architecture: Formal approach*. Academy Editions & St. Martin's Press.
- Alam, H., Sarkar, N., Hossain, M.K. (2022). *Architecture of Historical Mosques: A Typological Study on the Archaeological Site of Barobazar*. International Conference on Cultural Sustainable Tourism (pp. 207-220). Cham: Springer Nature Switzerland.